

Moge je in interessante tijden leven

Sla acht op de dingen die je gadeslaat.

Þorvaldur Þorsteinsson

Wanneer ik buitenlandse gasten heb, rijd ik soms met ze over de Borgartún in Reykjavík; dan vertel ik dat dit de *Boulevard of Broken Dreams* is. Ik wijs ze op Höfði, het withouten huis waar Ronald Reagan en Mikhail Gorbatsjov elkaar in 1986 ontmoetten en dat als zodanig voor velen het symbool voor de ondergang van het communisme en de val van het IJzeren Gordijn is. Het gebouw direct naast Höfði is een zwart blok van glas en marmer waar eerder het hoofdkantoor van de Kaupþing-bank gevestigd was. Toen die bank in het na-jaar van 2008 omviel, was dat de op drie na grootste insolventie in de geschiedenis van het kapitalisme en dat niet gerekend per hoofd van de IJslandse bevolking, maar gerekend in dollars: twintig miljard dollar, omgerekend ongeveer twee biljoen IJslandse kronen oftewel zeventien miljard euro.¹

Ik koester geen leedvermaak over het ongeluk van anderen, maar het was ongelofelijk dat ik nog niet eens op middelbare leeftijd was en toen al de val van twee wijdverspreide ideologieën had mogen meemaken. Beide ideologieën werden ondersteund door mensen die op dat moment aan de top van de politiek en de wetenschap zaten en die, overeenkomstig hun positie bovenaan de piramide, aanzien genoten. Vast verankerd in hun eigen systeem hielden zij tot op de allerlaatste dag de schijn op. Zo sprak Erich Honecker,

staatshoofd van het toenmalige Oost-Duitsland, op 19 januari 1989: 'Over vijftig jaar, over honderd jaar zal de muur er nog staan.' De muur viel in november van datzelfde jaar. Op 6 oktober 2008 zei de directeur van Kaupping in een interview met het IJslandse actualiteitenprogramma *Kastljós*, nadat de bank een noodkrediet van de IJslandse nationale bank ontvangen had: 'We staan er uitstekend voor, de nationale bank kan er zeker van zijn dat ze dit geld terug zullen krijgen. (...) Dat zeg ik zonder blikken of blozen.' Drie dagen later viel de Kaupping-bank om.

Wanneer systemen instorten, maakt de taal zich van al haar ketenen los. Woorden die de realiteit moesten weergeven, zweven ineens vrij in de lucht en zijn niet langer van toepassing, schoolboeken zijn in één klap achterhaald en rangen en standen verschuiven van plaats. Opeens kunnen mensen nog moeilijk woorden of begrippen vinden die met de realiteit overeenkomen.

Tussen Höfði en het voormalige hoofdkantoor van Kaupping ligt een grasveld met in het midden een piepklein, armzalig groepje bomen: zes sparrenbomen en zes halfdode wollige wilgen. Tussen die bomen ging ik liggen; ik keek omhoog naar de hemel en vroeg me af welk systeem hierna zou instorten en wat voor grootse ideeën ervoor in de plaats zouden komen.

Wetenschappers wijzen er al geruime tijd op dat de basis van het bestaan, de aarde zelf, op instorten staat. De overheersende ideologieën van de twintigste eeuw konden het zich veroorloven dat ze de aarde en de natuur als goedkope en onuitputtelijke bron van grondstoffen zagen. Mensen deden alsof de atmosfeer eindeloos uitlaatgassen kon opnemen, alsof de zee eindeloos afval kon opnemen, alsof de grond met meer kunstmest een grotere oogst kon geven en alsof dieren eindeloos konden blijven migreren wanneer de mens meer levensruimte voor zichzelf nam.

Als de prognoses van wetenschappers over de toekomst van de zee, de atmosfeer en de klimaatsystemen, de gletsjers en de kustgebieden blijken te kloppen, dan moeten we ons gaan afvragen welke woorden een kwestie van dergelijke proporties kunnen omschrijven. Welke ideologie kan zo iets in woorden vatten? Wat moet ik lezen? Milton Friedman, Confucius, Karl Marx, het Bijbelboek Openbaring, de Koran of de Veda's? Hoe beteugelen we onze verlangens, ons consumptiegedrag en onze hebzucht, die volgens alle peilingen het ecosysteem op aarde te gronde zullen richten?

Je zou kunnen zeggen dat dit boek over 'tijd en water' gaat. In de komende honderd jaar zullen er fundamentele veranderingen in de waterstaat op aarde plaatsvinden. De meeste gletsjers buiten de poolcirkels zullen grotendeels smelten, de zeewaterspiegel zal stijgen, de temperatuur op aarde zal omhooggaan – wat met bijbehorende droogte of overstromingen gepaard zal gaan – en de zuurtegraad van de oceanen zal meer veranderen dan in de afgelopen vijftig miljoen jaar het geval is geweest. Dit alles zal gebeuren in de periode van één mensenleven, van een kind dat nu geboren wordt en net zo oud wordt als mijn oma, die nu 95 jaar is.

De grootste krachten op aarde hebben hun geologische snelheid achter zich gelaten en veranderen nu op een menselijk tempo: veranderingen die vroeger honderdduizenden jaren duurden, vinden nu in honderd jaar tijd plaats. Dat is een snelheid van mythologische omvang die gevolgen heeft voor al het leven op aarde en voor de fundering van alles wat we denken, besluiten, voortbrengen en geloven. Ze raakt alle mensen die we kennen en van wie we houden. De veranderingen waarmee we nu geconfronteerd worden, zijn gecompliceerder dan vrijwel alle andere uitdagingen waarmee onze geest doorgaans te maken krijgt: ze overstijgen al onze eerdere ervaringen, ze overstijgen onze taal en de beeldspraak die we hanteren om de realiteit te kunnen begrijpen.

Als je probeert het geraas van een vulkaanuitbarsting vast te leggen, raakt bij de meeste opnameapparatuur het geluid op een bepaald volume vervormd, waardoor je alleen nog geruis hoort. Voor de meeste mensen klinkt het woord 'klimaatverandering' als zo'n soort geruis. Het is immers veel gemakkelijker om een mening over eenvoudiger onderwerpen te hebben; zo kunnen we er bijvoorbeeld begrip voor opbrengen wanneer iets wat miljoenen euro's gekost heeft, beschadigd of verwoest wordt, wanneer een dier doodgeschoten wordt of wanneer een project te duur blijkt. Maar wanneer het op iets aankomt wat zo oneindig groot, ja zelfs heilig is – de grondslag van ons bestaan nota bene – zijn wij niet in staat adequaat te reageren. Het is alsof onze hersenen de omvang van het onderwerp niet kunnen bevatten.

Dat geruis misleidt ons. We zien de krantenkoppen en denken dat we de woorden begrijpen: 'smeltende gletsjers', 'hitte-record', 'verzuring van de oceanen' en 'broeikaseneffect'. Als de wetenschappers gelijk hebben, betekenen deze termen iets heel ernstigs, ernstiger dan alles wat er tot dusver in de geschiedenis der mensheid voorgevallen is. Als we die termen in hun volle omvang zouden kunnen bevatten, zouden ze direct invloed op ons gedrag en onze beslissingen hebben, maar het heeft er alles van weg dat 99% van hun betekenis in geruis verloren gaat.

Misschien is geruis niet de juiste metafoer, want het fenomeen op zichzelf lijkt eerder op een zwart gat. Tot 2019 had geen enkele wetenschapper ooit een zwart gat gezien, terwijl zwarte gaten een miljoeenvoud aan zonnemassa kunnen hebben en al het licht kunnen opslokken. De enige manier om een zwart gat te kunnen onderscheiden is door erlangs te kijken, naar nabij gesitueerde nevels en sterren. Als we het over een thema hebben dat al het water op aarde, het gehele aardoppervlak en de gehele atmosfeer omvat, praten we over een dimensie die zo groot is dat elke betekenis erdoor opgezogen

wordt. Over zo'n thema kun je alleen schrijven als je erachter, ernaast en eronder kijkt; als je terug- en vooruitblijkt in de tijd, het vanuit een persoonlijk en een wetenschappelijk oogpunt benadert en er in mythologische termen over spreekt. Ik moet dus over iets schrijven zonder er feitelijk over te schrijven. Ik moet een stap terug doen om vooruit te komen.

We leven in een tijd waarin gedachten en taal zich van hun ideologische ketenen ontdoen. We leven in de tijd die doet denken aan een verwensing waaraan waarschijnlijk ten onrechte een Chinese herkomst toegekend wordt, maar die hoe dan ook toepasselijk is: 'Moge je in interessante tijden leven.'

De kleine schat

In 1997 studeerde ik af aan de Universiteit van IJsland, waar ik IJslands gestudeerd had. Die zomer werkte ik in de kelder van het Árni Magnússon-Instituut voor IJslandstudies. Het instituut was goed beveiligd en gevestigd in Árnagarður, een van de gebouwen van de Faculteit der Letteren aan de Suðurgata. Om een of andere reden was ik tijdens mijn hele studietijd in datzelfde gebouw nog nooit door die deur gegaan. Het was een geheimzinnige ingang naar een andere wereld, een soort elfenrots: ik had verhalen gehoord over mensen die erin verdwenen waren en nooit teruggekomen waren. Achter die deur werd het IJslandse erfgoed aan handschriften bewaard; daar zaten wetenschappers die rust en tijd nodig hadden om zulke kostbaarheden te onderzoeken. De bel bij de voordeur was oorverdovend; hij klonk in mijn oren eerder als brandalarm. Ik durfde er niet op te drukken, totdat ik op een dag brandde van nieuwsgierigheid om te zien wat er achter die deur verborgen lag; zodoende belde ik aan en werd binnengelaten.

Binnen heersten er rust, halfduister en de zware geur van oude boeken, naast een stilte die voor een jongeman eigenlijk overweldigend was; ik voelde me er niet helemaal op mijn plaats. Overall om mij heen zaten codicologen, van wie sommige net zo oud waren als mijn opa en oma. Toen de gesprek-

ken in de koffieruimte erover gingen of Þorvaldur in de zomer van '86 in Skagafjörður was geweest, voelde ik me erg nietig: ik wist niet of ze het over 1186, 1586 of 1986 hadden. Niet alleen was ik bang dat ze mij voor slecht belezen zouden aanzien, maar ook mijn *glossofobie* sloeg toe: ik was bang dat ik zowel (of was het *evenzeer*?) dom als een kluns in grammatica was.

Ik had 's zomers altijd buiten gewerkt, als stratenmaker en als tuinier, en had normaal gesproken medelijden met mensen die op kantoor werkten vanwege de onvrijheid waarmee dat gepaard ging. Daarom keek ik af en toe uit het raam, naar luchtig geklede leeftijdsgenoten die op de campus aan het grasmaaien waren, en met mijn gedachten zat ik nog veel verder weg. John Thorbjarnarson, mijn oom aan moederszijde, was bioloog; hij had me uitgenodigd mee te gaan om anaconda's in de mangroven van Venezuela te gaan onderzoeken en samen met een andere groep onderzoekers in het Mamirauá-reservaat in het Braziliaanse Amazonegebied krokodilleneieren te gaan tellen. Hij leidde daar een groep wetenschappers die er samenwerkten om de zwarte kaaiman, de *Melanosochus niger* – het grootste roofdier van Zuid-Amerika – te beschermen.² Omdat de waterspiegel in de mangroven gedurende het jaar tien meter op en neer bewoog, zouden we in drijvende huizen verblijven. John beschreef de omstandigheden als volgt: 'Als je 's ochtends wakker wordt bij het geluid van dolfijnen die voor je voordeur aan het jagen zijn, mag je niet klagen.'

Rond dezelfde tijd verwachtten mijn vriendin Margrét en ik ons eerste kind, dus het zou nogal onverantwoord geweest zijn om op zo'n avontuur uit te trekken. Je zou dus kunnen stellen dat mijn leven op dat moment van spoor wisselde: de trein vertrok zonder mij naar Venezuela en het regenwoud van de Amazone, terwijl ikzelf op een soort zijspoor zat en niet wist of een leven gewijd aan de weten-

schap of aan eenzaam schrijverschap mij wel lag.

Op de eerste dag van mijn zomerbaantje werd mij gevraagd te surveilleren bij een handschrifttentoonstelling in een kleine expositieruimte op de bovenste verdieping. Gísli Sigurðsson, de codicoloog die de tentoonstelling georganiseerd had, vroeg me hem te volgen naar een dikke stalen deur in de kelder. Daar aangekomen haalde hij drie sleutels tevoorschijn; terwijl hij bezig was de deur naar de collectie handschriften te openen, raakte ik vervuld van eerbied, want dit was het heilige hart van de IJslandse cultuurgeschiedenis. Ik was omringd door oeroude kostbaarheden. Er lagen perkamenten handschriften, waarvan het oudste rond het jaar 1100 geschreven was, over gebeurtenissen die in een grijze oudheid plaatsgevonden hadden. De originele handschriften van de IJslandersaga's, de riddersaga's en de koningssaga's lagen er, net als de oude wetboeken. Gísli liep naar een kast en opende een doos.

'Wat voor boek is dat?' fluisterde ik. Ik weet niet waarom ik fluisterde; in die ruimte vond ik dat gewoon gepast.

'Dit is de *Codex Regius*, het Koningsboek met de Edda-liederen.'

Mijn knieën knikten; ik stond als aan de grond genageld. De *Codex Regius* is de grootste schat die IJsland, ja zelfs Noord-Europa rijk is. Het is de op één na oudste bron over de noordse mythologie, het oudste handschrift van de *Völuspá*, de *Hávamál* en de *Þrymskviða* en een van de grootste inspiratiebronnen voor Wagner, Borges en Tolkien. Het voelde alsof ik Elvis Presley zelf aanraakte.

Het handschrift zelf zag er onooglijk uit: op grond van zijn inhoud en betekenis had het verguld moeten zijn, iets schitterends, maar in werkelijkheid was het klein en donker van kleur. Het leek eerder op een toverboek. Het was oeroud, maar niet verschrompeld. De folia waren van mooi, bruin verkleurd perkament met eenvoudig, duidelijk schrift en er

waren vrijwel geen marginalia en slechts een enkele kapitaal: het oudste bewijs dat je een boek nooit aan de band moet beoordelen.

De geleerde sloeg het boek voorzichtig open en wees me een duidelijke S midden op het vellum aan. 'Lees dit,' zei hij, dus tuurde ik naar het handschrift en kon toen zelf verder lezen. *Sól tér sortna sígur fold í mar hverfa af himni heiðar stjörnur geisar eimi við aldurnara leikur hár hiti við himin sjálfan:*

De zon verduistert, de aarde zinkt weg in de zee, de stralende sterren verdwijnen van het firmament, vuur en vlammen razen, de hitte stijgt hoog ten hemel.

Ik voelde rillingen over mijn rug: dit ging over de *ragnarök*, het einde der tijden zoals dat in het originele handschrift van de *Völuspá* beschreven wordt. De verzen vormden één lange zin en waren niet, zoals in alle gedrukte uitgaven, verdeeld over versregels. Ik stond in direct contact met iemand die de woorden meer dan zevenhonderd jaar geleden op schrift had gesteld. Ik reageerde overgevoelig op deze omgeving: ik was bang om te hoesten of te struikelen en mijn geweten knaagde alleen al om het feit dat ik in de nabijheid van dit boek adem moest halen. Misschien was die angst overbodig, want het handschrift was in de afgelopen zeven eeuwen in bedompte plaggenhutten bewaard, in kistjes boven op paardenruggen over sterk stromende rivieren vervoerd en in 1662 als cadeau voor de Deense koning Frederik III per zeilschip naar Denemarken gestuurd. Ineens had ik een overweldigend historisch besef: ik sprak vrijwel dezelfde taal als de schrijver van dit handschrift. Zou dit handschrift nog eens zeven eeuwen meegaan? Tot het jaar 2700? Zouden de taal en onze beschaving dan nog bestaan?

De mensheid heeft slechts heel weinig ideeën uit antieke wereldbeschouwingen redelijk goed weten te bewaren:

denkbeelden over machten en goden die de wereld bestieren en over het begin en het einde van de wereld. We kennen de Griekse, Romeinse, Egyptische en boeddhistische wereldbeelden. We kennen het wereldbeeld van de hindoes en de christenen en brokstukken van het wereldbeeld der Azteken. De noordse mythologie is een van die wereldbeschouwingen; om die reden is de Codex Regius zelfs belangrijker dan de Mona Lisa. Het meeste wat we over de noordse goden, Walhalla en ragnarök weten, komt uit dit handschrift. Het is een onuitputtelijke bron voor denkbeelden en kunst: het is de bakermat van moderne dansstukken, deathmetalbands en zelfs Hollywood-kaskrakers zoals *Thor* van Marvel Comics, waarin de god Þór en zijn vriend, de Hulk, het opnemen tegen de verraderlijke Loki, de reus Surtur en de verschrikkelijke wolf Fenrir.

Ik legde het handschrift in de kleine goederenlift en stuurde het naar de volgende verdieping. Vervolgens rende ik de nauwe wenteltrap op om het boven in ontvangst te kunnen nemen. Ik legde het uiterst voorzichtig op een kleine boekenkar, die ik daarna door de lange gang duwde. Ten slotte legde ik het in een vitrine als een vroeggeboren kindje in een couveuse en deed die zorgvuldig op slot. Die hele week droomde ik onrustig. In verreweg de meeste dromen bevond ik me ergens in het centrum van de stad en was het boek kwijtgeraakt; in één droom stelde ik me voor dat ik in de gang van het instituut een schoonmaker met een schoonmaakkar tegenkwam en dat er een culturele ramp gebeurde: het handschrift viel in de emmer zeepsop en kwam er blinkend schoon, als een onbeschreven blad, weer uit tevoorschijn.

Marketing en reclame waren niet bepaald de sterkste kant van de mediëvisten in het Árni Magnússon-Instituut: als gevolg daarvan zat ik dagenlang alleen tussen deze kostbaarheden, terwijl de toeristen zich naar Gullfoss en Geysir haastten. Ik was zonder meer bevoorrecht dat ik in mijn eentje als

het ware bij de Mona Lisa mocht rondhangen. Sterker nog, naast de Codex Regius waren er veel meer schatten tentoongesteld. Het ging om de belangrijkste stukken uit de collectie: *Grágas*, het handschrift met de wetten van de oude IJslandse vrijstaat; *Möðruvallabók*, dat de belangrijkste IJslandersaga's bevat, en *Flateyjarbók* met zijn tweehonderd *vella* van kalfsleer en zijn prachtige illuminaties. Soms stond ik over de vitrines gebogen en probeerde dan de tekst op de opengeslagen bladzijden te lezen. De Codex Regius was het best leesbaar: het schrift was duidelijk en met enige moeite kon ik de oeroude woorden ontcijferen:

Ooit was ik jong,
alleen ging ik op pad
en raakte het spoor bijster.
Rijk prijsde ik me toen ik een ander trof,
want de mens is des mensen vreugd.

In diezelfde week haastten Margrét en ik ons midden in de nacht naar de kraamafdeling en even later hield ik mijn pasgeboren zoon in mijn armen. Ik had nog nooit iets vastgehouden wat zo gloednieuw en teer was. Ik had ook nog nooit iets vastgehouden wat zo oud en teer was als dat handschrift. Toen droomde ik weer dat ik in het centrum was, me realiseerde dat ik daar in mijn onderbroek rondliep en ditmaal zowel mijn zoon als het handschrift kwijt was.

In de kamer naast de handschriftenopslag bevonden zich andere schatten: daar lagen stapels banden met opnamen die cultureel antropologen tussen 1903 en 1973 uit alle uithoeken van het land verzameld hadden. Hier kon je bijvoorbeeld de oudste IJslandse opnamen horen, die in 1903 op een wasrol, oftewel met een Edison-fonograaf, opgenomen waren: stokoude vrouwen, boeren en zeelieden die dichtten, zongen en verhalen vertelden. Zoiets fascinerends had ik nog nooit ge-

hoord en ik kreeg het bezopen idee dat deze stemmen van weleer een dringende boodschap voor de mensheid hadden. De rest van de zomer was ik hoofdzakelijk bezig samen met Rósa Þorsteinsdóttir een selectie uit de verzameling samen te stellen om die op cd te kunnen laten uitbrengen.

Toen ik de zwarte spoelen op de bandspeler zette en de koptelefoon opzette, stapte ik in een tijdmachine: ineens bevond ik me in de huiskamer bij een oude vrouw die in 1888 geboren was. In de keuken tikte een klok en de vrouw droeg een versje voor dat ze van haar grootmoeder, geboren in 1830, had geleerd. Zij had het op haar beurt geleerd van haar eigen grootmoeder, die vóór de grote vulkaanuitbarsting van 1783 geboren was, en die had het weer van haar grootmoeder, die in 1740 geboren was. De opname was in 1969 gemaakt, dus de cirkel omspande bijna 250 jaar. Dit was de wereld waarin de jongsten nog van de oudsten leerden. Esthetisch gezien waren de opnamen op de banden iets uit een verdwenen wereld: de stembuiging en de zangstijl leken in niets op dat wat ik kende. Ik verzamelde een aantal fragmenten en liet mijn vrienden ernaar luisteren; daarbij vroeg ik hun te raden waar deze muziek vandaan kwam. De antwoorden varieerden van de oorspronkelijke inwoners van Amerika of Samische rendieren tot Tibetaanse monniken of Arabische gebedszang. Nadat ze alle exotische culturen die ze kenden, hadden opgesomd, zei ik: 'Dit is in 1970 hier in Strandir opgenomen en de man die jullie horen, is in 1900 geboren.'

Wanneer mijn zoontje onrustig was, speelde ik de opnames voor hem af, want zodra er verzen voorgedragen werden, hield hij op met huilen. Naar aanleiding van zijn reactie kreeg ik zin om wetenschappelijk onderzoek te doen naar de vraag of deze oude vorm van *Sprechgesang* een aantoonbaar rustgevend effect op zuigelingen had.

Ik was gefascineerd door de gedachte dat je de tijd zou kunnen vangen. Ik was me er ook van bewust dat ikzelf door

heel veel waardevols omringd werd dat spoedig zou verdwijnen, zoals de stemmen van de vrouwen op deze zwarte poelen. Ik had twee opa's, twee oma's en een stiefopa die allemaal nog in leven waren; mijn ervaringen in die zomer leidden ertoe ertoe dat ik in willekeurige volgorde hun verhalen begon te verzamelen. Opa Jón was in 1919 geboren, oma Dísá in 1925, oma Hulda in 1924, opa Árni in 1922 en opa Björn in 1921. Dit was een generatie die, vlak na de Eerste Wereldoorlog geboren, op een bijzonder kruispunt in de tijd stond en de wereldcrisis van die tijd had overleefd. Ze overleefden ook de Tweede Wereldoorlog en veel van de grote veranderingen die in de twintigste eeuw plaatsvonden. Sommigen van hen werden geboren voor de tijd van elektrisch licht en elektrische apparaten, zelfs in een tijd van armoede, honger en volkomen gebrek. Geïnspireerd door die verzameling bandopnames uit het instituut besloot ik dus interviews met deze mensen om me heen op te nemen. Ik gebruikte een vhs-videorecorder, een dictafoon en later, toen dat mogelijk werd, mijn telefoon. Ik wist in feite niet waarnaar ik op zoek was: het enige waaraan ik dacht, was alles te verzamelen en de toekomst erover te laten oordelen. Ik zou mijn eigen opnamearchief gaan opbouwen: het Andri Magnason-Instituut.